

Fonetika a
fonologie
českého
jazyka

Marek Lollok

Literatura

- Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia, 2005.
- GREPL, Miroslav. *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 2., opr. Praha: Lidové noviny, 2003
- ČECHOVÁ, Marie. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství, 1996
- ONDRÁŠKOVÁ, Karla. *Úvod do jazykové kultury a fonetika češtiny. Praktikum*. Brno: MSD spol. s.r.o. 2012 1. vyd. Brno - Tišnov: Masarykova univerzita - SURSUM Tišnov, 2004
- PALKOVÁ, Zdena. *Fonetika a fonologie češtiny :s obecným úvodem do problematiky oboru*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1994

Fonetika a fonologie

- jazykovědné disciplíny, které z různých aspektů studují zvukovou realizaci lidské řeči tvořenou za pomoci mluvních orgánů
- zatímco fonetika se přednostně zaměřuje na zkoumání zvukových prvků jazyka z hlediska jejich objektivních (artikulačních, akustických apod.) vlastností, pro fonologii jsou relevantní jen ty vlastnosti zvukových prvků, které mají v daném jazyce určitou komunikativní funkci

Fonetika

- zkoumá zvukový signál lidské řeči
- zabývá se materiální stránkou zvukových výrazových prostředků jazyka
- studuje činnost mluvních orgánů při řeči, charakter výsledného zvuku a jeho sluchové hodnocení
- (oblast parole)

Fonetika zkoumá jazyk z hlediska:

1. fyziologicko-artikulačního (z hlediska mluvčího)
2. akustického (z hlediska posluchače)
3. funkčního (z hlediska rozlišování významu)

Fonologie

- sleduje zvukové jednotky a složky zvukového signálu, které jsou vdaném jazyce významotvorné; tj. jsou schopny rozlišovat slova a slovní tvary, ale i výpovědi s různou komunikační funkcí
- popisuje zvukovou stránku jazyka z hlediska její struktury
- (oblast langue)
- např. pere x bere; car x cár; kola x kol; sova x vosa; změna intonace

Artikulace (člámkování)

- koordinovaná činnost mluvních orgánů, při níž vzniká mluvená řeč
- skládá se z hlásek

Hlávka (fón)

- základní jednotka zvukového plánu lidské řeči; nejmenší rozpoznatelní jednotka (konkrétní zvuk jazyka)
- samohlávky („volnost“; tón); souhlávky („překážka“; šum)
- reálná reprezentace fonému

Foném

- minimální zvukový prvek, schopný rozlišovat samostatné jednotky významové (slova, tvary slov)
- jednotka abstraktní, je prvkem systému, nikoli mluvení

Alofon

- množina zvukových realizací chápaných jako realizace téhož fonému

Grafém

- grafické značky využívané v psané podobě jazyka

Fonetická transkripce (přepis)

- záznam zvukové podoby řeči pomocí značek
- mezi zvukovým segmentem (hláskou) a grafickou značkou je jednoznačný vztah
- systém mezinárodní fonetické transkripce (IPA)
- žabka x [žapka]
- zásady viz handout

Zjednodušená fonetická transkripce (pro ČJ)

- základem je česká abeceda
- alfabetská a syntetická
- poměr 1:1 (jednomu znaku odpovídá jedna hláska a jedné hlásce jeden znak)
- česká transkripce uchovává v podstatě diakritický princip českého pravopisu; jen výjimečně zavádí česká transkripce znaky, které nejsou v inventáři českých grafémů běžné

Fonetická transkripce x pravopis

- fonetická transkripce ruší pravopisnou konvenci a odráží přesné znění řeči
- pravopis na rozdíl od fonetické transkripce reflektuje i jiné složky než zvukovou (princip fonologický, principy etymologický, princip historický...)
- [spjef] x zpěv

Ad Asimilace (x disimilace)

- sblížení výslovnosti hlásek za účelem usnadnění výslovnosti hláskové skupiny
- asimilace znělosti se týká párových souhlásek s výjimkou *v* – to sice asimilaci podléhá (např. [stáfka] x nesp. [tfúj]), ale samo ji nevyvolává (proto [sval] x [zval]; asimilaci nepodléhají hlásky jedinečné ([zmňena] x [smňena]; brát [brát])
- A) progresivní (postupná)
- B) regresivní (zpětná)

Ad Znělost x neznělost

- párové souhlásky **znělé**: *b, d, d', g, v, z, ž, h, ž, ž*
- párové souhlásky **neznělé**: *p, t, t', k, f, s, š, ch, c, č*
- setkají-li se párové souhlásky znělé a neznělé, dochází ke spodobě (asimilaci) znělosti, tj. jedna (obvykle přecházející) se přizpůsobí souhlásce druhé (obvykle následující): prosba [prozba]
- !!! ke spodobě znělosti dochází jako k jediné změně i na hranici slov: plot zahrady [plod zahradi]
- pokud se setkají více než 2 souhlásky, znělost celé skupiny se připodobňuje souhlásce poslední: dát sbohem [dád zbohem];
- na konci slova a před pauzou mění na neznělou dub [dup]

- **nepárové** (jedinečné) souhlásky *m, n, ň, l, j, r* se nepřipodobňují souhlásce sousedící ani nezpůsobují změnu: k jaru [k jaru]

Fonologická transkripce (přepis)

- záznam jen těch složek zvukové realizace jazyka, které mají fonologickou (rozlišující) funkci

Čeština

- mluvená x psaná
- mluvená čeština – není homogenní
- psaná čeština – tendence k ustalování; kodifikace; spisovnost
- obě podoby mají kromě společného jádra své vlastní prostředky pro dosažení komunikačního cíle
- psaný i mluvený jazyk má svou normu, svá závazná pravidla

Funkce pravopisu

- zaznamenávací → pisatel
- vybavovací → čtenář

- slabičný princip čtení – význam jsme schopni vnímat po jednotlivých slabikách, nikoli po hláskách

Ortoepie

- pravidla (norma) spisovné výslovnosti
- v užším slova smyslu nauka o užívání hlásek v souvislé řeči a o její modulaci
- srozumitelnost + kultivovanost promluvy → součást jazykové kultury

- pozn.: ortoepie se vztahuje výlučně k zvukové podobě jazyka užívaného ve veřejných projevech (spisovného jazyka), **nikoli k soukromé komunikaci**

Ortoepie

- nauka o spisovném užívání správně tvořených hlásek (pravidla, norma spisovné výslovnosti)
- norma existuje přímo v jazyce, jedná se o soubor objektivně existujících pravidel, která uživatelé daného jazyka pociťují jako závazná
- pravidla normativní výslovnosti se vztahují jak na výslovnost jednotlivých hlásek, hláskových spojení a na normativní přízvukování, tak na členění souvislé řeči: na frázování (logické a rytmické členění věty), větný (logický) přízvuk a intonaci vět a větných úseků.
- kultivovaná výslovnost (řec. orthos – správný, epein – mluvit)

Ortofonie

- nauka o správném tvoření jednotlivých hlásek, včetně spojování hlásek v proudu řeči a její modulace
- je součástí ortoepie

Snahy o kultivování spisovné výslovnosti

- starší úvahy o správné výslovnosti (Hus, Blahoslav, Komenský – *Umění kazatelské*, Dobrovský, Kollár – *Myšlenky o libozvučnosti řeči vůbec, obzvláště československé*, Durdík)
- Miloš Weingart – *Zvuková kultura českého jazyka*;
František Trávníček – *Správná česká výslovnost* (1935)
- PLK: sborník *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932)
- časopisy *Slovo a slovesnost*, *Naše řeč*

- 1942 – založena Ortoepická komise, později přechází pod Československou akademii věd jako komise při Ústavu pro jazyk český
- *Výslovnost spisovné češtiny I* (1955,1967; B. Hála) – výslovnost slov českých
- *Výslovnost spisovné češtiny II* (1978; M. Romportl) – výslovnost slov přejatých

Za základ výslovnostní normy zde byla vzata „*skutečně existující, přirozená a na konvenci založená výslovnost, která jako nedílná součást spisovného jazyka plní jeho celonárodní funkci; je to výslovnost všech uživatelů spisovného jazyka po celém jazykovém území, snažících se o spisovný projev kultivovaný po všech stránkách, z hlediska výslovnosti tedy prostý zvláštností nářečních, místních a individuálních.*“; zahrnuje tedy zejména projevy neutrální, oficiální a polooficiální

- Jiřina Hůrková: *Česká výslovnostní norma* (1995)
- M. Krobotová: *Spisovná výslovnost a kultura mluveného projevu* (2000)

Kodifikace současné spisovné výslovnosti

- výslovnostní norma je diferencovaná; tři výslovnostní styly:

1. **základní** (neutrální)
2. **vyšší** (vybraná) – explicitní
3. **nižší** (zběžná) – implicitní

+ styly nespisovné:

1. výslovnost nářeční
2. výslovnost nedbalá

+ tzv. jevištní řeč

Organogenetická (artikulační) fonetika

Organogenetická fonetika se zabývá mechanismem tvorby zvuků a jejich skupin (má blízko k fyziologii); tj. zabývá se procesem tvoření řeči, který má 3 základní složky:

- respirace (dechová složka)
- fonace (hlasová složka)
- artikulace (hláskování)

Dechové (respirační) ústrojí

- obecně: řeč se převážně tvoří při **expiraci** (výdechu), v některých jiných jazycích se můžeme setkat s tvořením řeči **inspirací** (vdechem)
- dýchání je automatická, reflexivní činnost; při produkci řeči dochází k dýchání uvědomělému
- při klidovém dýchání se délka fáze vdechové a výdechové příliš neliší (asi 2:3)
- při mluvení se trvání výdechové fáze značně prodlouží (asi 1:7 až 1:13)
- fyziologické pauzy se umísťují na místa (i významově) vhodná z hlediska výstavby větných úseků

Hlasové (fonační) ústrojí

- základem hlasového ústrojí jsou **hlasivky** umístěné v hrtanu
- mezi hlasovými chrupavkami se vytváří **hlasivková štěrbina** (glottis); kmitáním hlasivek vzniká hlas

Kvalita a vlastnosti hlasu závisí na několika faktorech

- **výška hlasu** – závisí na frekvenci kmitání hlasivek; sama o sobě není významotvorná, avšak střídání výšky hlasu je základem intonace
- **síla hlasu** – závisí na rozšíření hlasivkové štěrbiny; je důležitá pro přízvuk, zdůrazňování jednotlivých slov a slabik
- **barva hlasu** – vzniká průchodem nadhrtanovými prostory a třením o některé další orgány; barva je charakteristická a individuální pro každého jedince

Ústrojí modifikující

- artikulace v užším smyslu
- je uloženo nad hrtanem, přičemž rozlišujeme tři základní dutiny (tzv. **rezonátory**):
- a) dutina hrdelní (laryngální)
- b) dutina ústní (orální)
- c) dutina nosní (nazální)

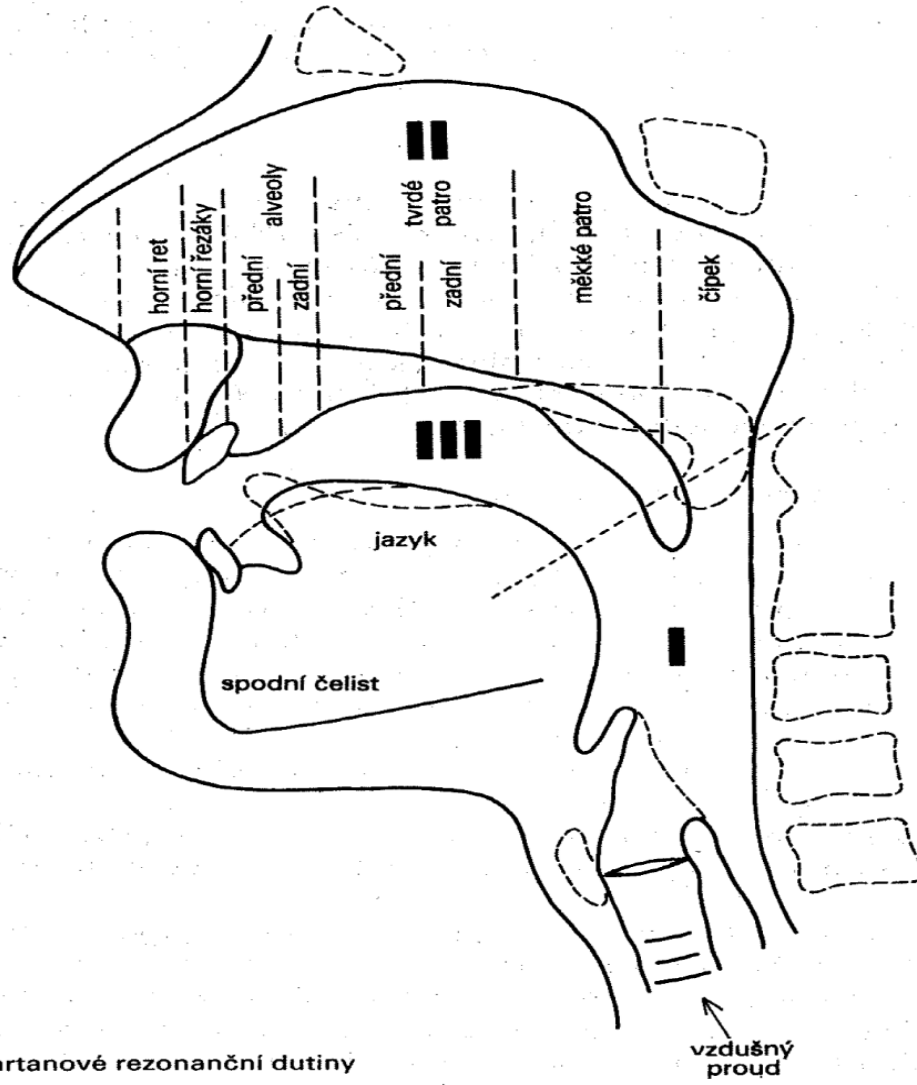
Artikulační orgány

A) AKTIVNÍ

- **rty** (labia)
- **dolní čelist** (mandibula)
- **měkké patro** (velum)
- **jazyk** (lingua)
- **hlasivky** (glottály)

B) PASIVNÍ

- **rty** (labia)
- **zuby** (dentes)
- **dásně** (alveoly)
- **tvrdé patro** (palatum)
- **měkké patro** (velum)
- **hrtan** (larynx)

Obr. 3 Nadhrtanové rezonanční dutiny

Artikulační báze

- specifický způsob koordinace artikulační práce (každý jazyk má své příznačné prvky); zahrnuje:
- **základní artikulaci hlásek**, tj. místo a způsob jejich tvoření
- **doplňkovou artikulaci**
- způsob výslovnosti přechodu mezi hláskami
- intonaci

Pro artikulační bázi češtiny je charakteristická:

- menší činnost rtů
- soustředění artikulace k alveolám (dásním)
- charakteristické hlásky *ř* a znělé *h*
- kratší sestupné takty (přízvuk na první slabice, při více slabikách také uplatnění vedlejšího přízvuku)
- méně spojitá výslovnost mezi slovy

Základní typy artikulace

- 1) **artikulace vokalická** – vokály se tvoří při otevřené štěrbině (glottidě) – APERTURA
- 2) **artikulace konsonantická** – konsonanty (šumové hlásky) se tvoří vytvořením překážky výdechovému proudu – STRIKTURA

Akustický signál řeči

- samohlásky → základem je **tón** (periodické zvuky)
- souhlásky → základem je **šum** (neperiodické zvuky);
Vznikají buď průchodem výdechového vzduchu **úžinou**
nebo náhlým **uvolněním závěru**.

+ hlásky pomezí:

- sonory *l, r, m, n, ň* (se souhláskami mají společný způsob tvoření, a tím i jistou míru šumu, se samohláskami je spojuje tónová složka vzniklá rezonancí)
- hláska klouzavá *j* a *ɥ*

Vady výslovnosti (dyslálie)

- **sigmatismus** – nesprávná výslovnost sykavek
- **rotacismus** – nesprávná realizace fonému *r*
- **rotacismus bohemicus** – nesprávná realizace *ř*

Řečové neurózy (související zejména s poruchami mozkových center)

- **afázie – motorická** (neschopnost tvořit řeč); **senzorická** (postižení schopnosti porozumění)
- **koktavost** – křeče mluvních orgánů narušují výslovnost
- **breptavost** – narušení obvyklého tempa řeči, které může vést až k nesrozumitelnosti
- afektivní **oněmění (mutismus)**